

O'ZBEKISTONIDA DEMOKRATIK ISLOHOTLARNI AMALGA OSHIRISHNING BOSQICHLARI VA XUSUSIYATLARI

Mamatov G'anisher Sapiyevich,

«Renessans ta'lim» universitetining dotsenti,

Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Email: mamatov.g.s@mail.ru.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sh.M.Mirziyoyev prezidentlik faoliyatining birinchi muddati boshidan boshlab, sovet davridan keyingi davrda O'zbekiston jamiyatini demokratlashtirish elementlarini bosqichma-bosqich joriy etishning o'ziga xos xususiyatlari, umumqabul qilingan jahon amaliyoti bilan taqqoslash asosida umumiy tahlil qilingan. Jamiyatning mamlakatdagi asosiy jarayonlarga ta'sirini kuchaytirish masalasi qat'iy ma'muriy-boshqaruv nazorati sharoitida shakllanish bosqichidan boshlab, ijtimoiy hayotning barcha jihatlarini erkinlashtirish chora-tadbirlari va nihoyat, davlat apparati faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish bo'yicha belgilangan vazifalar bosqichma-bosqich ko'rib chiqilgan. Rasmiy axborot siyosatini isloh qilishning o'ziga xos xususiyatlari, uning hokimiyat va saylovchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va muloqot vositasi sifatidagi ahamiyati nuqtai nazaridan alohida tahlil qilingan. Davlatni isloh qilish siyosatining o'ziga xos xususiyatlariga to'xtalib o'tilgan. Fuqarolarning huquqiy kompetensiyasini konstruktiv yo'nalishdagi asosiy demokratik talablarga muvofiqlashtirish uchun quyidagi shartlar belgilandi: o'zini to'laqonli fuqaro sifatida namoyon etish va o'z huquq hamda erkinliklarini himoya qilish mexanizmlaridan foydalanish, shuningdek, o'z fuqarolik pozitsiyasi va mustaqil fikrini erkin ifoda etish uchun zarur sharoitlarni yaratish.

Kaliy so'zlarlar: demokratlashtirish, suverenitet, konstitutsiya, ko'ppartiyaviylik, parlamentarizm, modernizatsiya, fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, NTT, ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik nazorati, jamoatchilik fikri.

"Bugun jamiyatimiz chinakam ma'noda uyg'ondi, endi xalqimiz turli lavozimlardagi shaxslarning faoliyatini bevosita baholab, o'z fikrini erkin bildirmoqda"²².

Sh.M.Mirziyoyev

²² Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya va qonun ustuvorligi – huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatining eng muhim mezonidir. <https://pm.gov.uz/uz/lists/view/623>

O'zbekiston jamiyatini demokratlashtirish jarayoni, shubhasiz, Prezident Sh.Mirziyoyevning davlat rahbarligiga kelishi bilan boshlandi. Uning dastlabki muhim qarorlaridan biri barcha chegara to'siqlarini bartaraf etish, tashqi dunyo, jumladan G'arb va islom mintaqasi davlatlari bilan yaxshi qo'shnichilik aloqalarini yo'lga qo'yishga e'tibor qaratish bo'ldi. Mustaqillik qo'lga kiritilganidan buyon ilk bor davlat rahbari demokratik rivojlanishga to'sqinlik qilayotgan va mamlakatni isloh etishga xalal berayotgan yig'ilib qolgan dolzarb muammolarni jamoatchilik bilan muhokama qilish an'anasini yaratdi. Bu holat o'z ahamiyatiga ko'ra sobiq Ittifoq davrida "temir parda"ning olib tashlanishiga tenglashtirilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston jamoatchiligi davlat rahbarining nuqtayi nazariga uyg'un holda, davlat qurilishi sohasidagi dolzarb muammolar haqida hech qanday o'zini cheklashlarsiz, ochiq-oydin fikr bildira boshlaganida, bu voqeaning ahamiyatini baholash qiyin. Shundan kelib chiqib, shuni aniq aytish mumkinki, O'zbekistonda demokratiyaning ilk kurtaklari, xalqaro hamjamiyat tomonidan talqin qilinayotgan ko'rinishda, aynan davlat tuzilishini isloh qilish davrida namoyon bo'ldi. O'zbekiston sharoitida birinchi marta hokimiyat va jamiyat o'rtasida hech qanday vositachilarsiz, shu jumladan senzura va "kuch ishlatish" usullarisiz bevosita muloqot o'rnatish tajribasi yaratildi. Bu esa aholining keng qatlamlarida davlat tuzilishining asosiy jihatlarni isloh qilish mumkinligi haqida umid uyg'otdi.

O'zbek jamiyatining demokratlashuvi rivojlanishining izchil taraqqiyotini retrospektiv ko'rib chiqish uch muhim bosqichni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Bu bosqichlar demokratiyaning shakllanishidan boshlanib, uning keyingi rivojlanishi va davlat apparati bilan o'zaro aloqada nazorat qiluvchi hamda hamkorlik rolini o'ynashga mo'ljallangan ijtimoiy institutlarni joriy etish orqali kengayish istiqbollarigacha davom etadi.

Sotsiologik so'rovlar, xalqaro baholashlar va ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, jamoatchilik nazorati rolini kuchaytirish, demokratlashtirish va aholining tobora keng qatlamlarini ijtimoiy-siyosiy hayotga jalb etish elementi sifatida, Birinchi Prezident I.Karimov boshqaruvining so'nggi bosqichida namoyon bo'la boshlagan va yuqorida ta'kidlanganidek, amaldagi davlat rahbari Shavkat Mirziyoyev davrida hayotga tatbiq etilgan. Bu jarayon, shu jumladan qonunchilik sohasida ham izchil rivojlanishda davom etmoqda. Bunga yaqqol misol sifatida "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonun loyihasini keltirish mumkin. Mazkur loyiha I.Karimov davrida parlament muhokamasiga kiritilgan bo'lib, takomillashtirilgandan so'ng, hozirgi Prezident davrida jamoatchilik muhokamasi asosida qabul qilingan. Ushbu maqolada bu bosqichma-bosqich omillarni tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan batafsil yoritish "O'zbek modeli" va Harakatlar

strategiyasining yondashuvi hamda ustuvor yo'nalishlarini har tomonlama tushunish imkonini beradi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining islohotlar izchilligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, parlamentarizmni rivojlantirish demokratik o'zgarishlar va jamiyatda o'zlikni anglashni rivojlantirishning ajralmas shartidir. Boshqacha aytganda, qonun chiqaruvchi organlarda jamoat institutlarining munosib vakilligini ta'minlaydigan va o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yadigan mezonlar asosida, jahonning ilg'or tajribalari hamda davr talablariga muvofiq parlamentni shakllantirish demokratik institutlarni tubdan rivojlantirishning muhim shartidir. O'zbekiston milliy parlamentarizmi eng yangi tarixini odatda uch asosiy davrga bo'lishadi:

birinchisi: 1991 - 1994-yillar;

ikkinchisi: 1995 - 2004-yillar;

va uchinchisi - 2005-yildan bugungi kungacha.

1995-yil boshida bir palatali parlament - Oliy Majlis tashkil etildi va uning tarkibiga ko'ppartiyaviylik tizimi asosida bir mandatli saylov okruglaridan 250 nafar deputat saylandi. Keyinchalik yarim professional bir palatali parlamentning ish tajribasi, zamon talablari, jahon amaliyoti asosida parlament islohotlari amalga oshirildi. 2004-yil 26-dekabrda bo'lib o'tgan saylovning birinchi bosqichida 62 nafar xalq deputati saylangan bo'lsa, 2005-yil 9-yanvarda bo'lib o'tgan ikkinchi bosqichda Qonunchilik palatasiga 58 nafar deputat saylandi²³. Shu tariqa Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senat (yuqori palata) dan iborat ikki palatali parlament tashkil etildi.

Ilgari 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida har bir fuqaroning o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslarning g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi, shuningdek, jamoat birlashmalarining maqomi va vakolatlari belgilangan edi. Ushbu konstitutsiyaviy normalar "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida"gi Qonunda mustahkamlab qo'yildi. Unga ko'ra, har bir fuqaro o'z huquq va erkinliklari boshqa maqomdagi davlat organlari va tuzilmalari tomonidan buzilgan deb hisoblasa, qaror ustidan sud tartibida shikoyat qilish huquqiga ega.

Kundalik amaliyot shundan dalolat beradiki, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ushbu huquqdan keng foydalanmoqdalar va insonparvarlik tamoyillari davlat tuzilmalari va huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida tobora odatiy amaliyotga aylanib bormoqda, bu manfaatdor organlarga murojaat qilgan respondentlar o'rtasida o'tkazilgan so'rovlarda ham o'z tasdig'ini topmoqda. Fuqarolarning so'rovlari va

²³ Parlament tarixiga qarang. Manba: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining rasmiy sayti: <http://parliament.gov.uz/uz/about/history/index.php>.

shikoyatlari ijrosining sifati ustidan nazorat mazkur qonunning ijro etilishi munosabati bilan muntazam ravishda o'tkaziladigan monitoring doirasida amalga oshiriladi.

Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabrda bo'lib o'tgan qo'shma majlisidagi ma'ruzasida qabul qilingan qonunlarni amalga oshirish jarayonini yanada takomillashtirish zarurligiga alohida e'tibor qaratildi. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida tashkil etilgan Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti shafeligida "Qonunlar ijrosi monitoringi: nazariya va amaliyot" mavzusida konferensiyalar muntazam o'tkazib kelinmoqda²⁴. Uning faoliyatida asosiy e'tibor huquqni qo'llash monitoringini o'rganish hamda qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini yanada takomillashtirishda uning rolini oshirishga qaratilgan.

Avvalo, bu jarayonda huquqiy asoslar yaratildi. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman), Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, Adliya vazirligi huzuridagi Normativ-huquqiy hujjatlarga rioya etilishi ustidan nazorat markazi, Sudlar, shu jumladan Oliy sud faoliyat ko'rsatmoqda. Qonunchilikni demokratlashtirish va liberallashtirish hamda sud tizimi mustaqilligini ta'minlash bo'yicha tadqiqot markazi tashkil etildi. Oliy Majlis palatalari, Bosh prokuratura va ijro hokimiyati organlarida huquqiy tusdagi qonunlar ijrosi ustidan uzluksiz nazorat tizimi joriy etildi.

O'tkazilgan tadqiqotlar asosida quyidagi dastlabki xulosalarni chiqarishga asos bor:

Birinchidan, "Davlat - bosh islohotchi" tamoyiliga rioya qilish tufayli hokimiyat tashabbuslari barcha manfaatdor tomonlarni jalb qilgan holda jamiyatni demokratlashtirish elementlarini keng joriy etish uchun turtki bo'ldi;

Ikkinchidan, konservativ ma'muriy-boshqaruv nazorati tarafdorlari tomonidan demokratik tashabbuslarni e'tiborga olmaslik bilan kechgan o'tish davri bartaraf etilgandan so'ng parlament nazorati tushunchasi aniq shakllandi.

Uchinchidan, yuqorida ta'kidlanganidek, islohotlarni konstruktiv amalga oshirish va hokimiyat bilan muloqotga yo'naltirilgan nodavlat notijorat tashkilotlari tobora faollashib bormoqda.

To'rtinchidan, xalqaro tamoyillarga muvofiq xorijiy ITTlari bilan hamkorlik aloqalari o'rnatilgan.

²⁴ «Xalq so'zi» gazetasi, 2010 yil 3 aprel. 65-son (4980). - p. 1-2.

Beshinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar bilan ishlashning milliy mexanizmi yaratildi.

Oltinchidan, jamoatchilik nazorati subyektlari sonini ko'paytirgan holda aholining siyosiy ongini yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqildi va bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

Va nihoyat, o'tish davrida muloqot va konsensus doirasida qo'yilgan vazifalarga erishish orqali hozirgacha har qanday ijtimoiy larzalar, ortiqcha aralashuvlar va ijtimoiy-siyosiy inqirozlarning oldini olishga muvaffaq bo'lindi.

Jamiyatni demokratlashtirishning hozirgi bosqichida belgilangan yo'nalishda vaziyatni yanada rivojlantirish vektorlari to'g'risida erta xulosalar chiqarishga hali erta. Ma'lum vaqt o'tgach, empirik kuzatishlarga tatbiqan ilmiy-tadqiqot metodlari va hisob-kitoblarni qo'llash uchun sharoit paydo bo'ladi. Ammo hozirning o'zidayoq davlat rahbari Shavkat Mirziyoyevning jamoatchilik doirasida 2016-yildan buyon maqsadli amalga oshirilayotgan tashabbuslarining konstruktiv natijalarini izohlash mumkin.

Xususan, jamoatchilik muhokamasiga qo'yilgan davlat boshqaruvi organlarida fuqarolarning murojaatlari bilan ishlashning mamlakatimiz uchun mutlaqo yangi bo'lgan tizimi aholining keng qatlamlari, shu jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan eng zaif qatlamlar orasida ma'qullandi va qo'llab-quvvatlandi. U kundalik hayotda "Yagona darcha" nomi bilan tanilgan va tarixda birinchi marta elektorat davlat organlarining qarorlariga shaffof asosda e'tiroz bildirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Keyinchalik fuqarolar murojaatlari bilan ishlash mexanizmi shakllantirilib, u "Prezident virtual lobbisi" deb nomlandi va o'z-o'zidan "Xalq lobbisi"ga aylantirildi.

E'tiborga molik yana bir jihat shuki, ilgari umumiste'moldagi ma'noda "an'ana" tusini olgan "jamoatchilik fikri" tushunchasi Shavkat Mirziyoyevning davlat tepasiga kelishi bilan xalq bilan bevosita "virtual" aloqa kontekstida yangicha tus oldi va "Mening fikrim" platformasiga aylandi²⁵.

Xulosa qismida Oliy Majlis, siyosiy partiyalar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqa NNT, xususan, jamoatchilik nazorati subyektlari faoliyatiga joriy etilgan yangi o'zgarishlarga e'tibor qaratamiz.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 12-iyul kuni Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar va O'zbekiston ekologik harakati vakillari bilan bo'lib o'tgan uchrashuvi jamiyatni demokratik isloh qilish jarayonining boshlang'ich nuqtasi bo'ldi. Unda yaqin istiqbolga mo'ljallangan rejalar belgilab olindi, parlament, siyosiy partiyalar va mahalliy kengashlar faoliyatining dolzarb muammolari va aholining zaif qatlamlari orzu-intilishlari nuqtayi nazaridan ustuvor yo'nalishlari

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-yanvardagi PF-5308-son qarori bilan tasdiqlangan Davlat dasturining 34-bandiga asosan "Mening fikrim" maxsus veb-portali tashkil etildi.

tanqidiy muhokama qilindi. Davlatimiz rahbari ta’biri bilan aytganda: "Demokratiya parlamentdan boshlanadi. "Parlament - demokratiya maktabi," deymiz. Shuning uchun milliy parlamentimiz chinakam demokratiya maktabiga aylanishi kerak. Shundagina har bir siyosiy partiyaning, parlamentdagi har bir partiya fraksiyasining haqiqiy qiyofasi va pozitsiyasi aniq bo’ladi,"²⁶ - dedi u. Siyosiy partiyalar xususida shunday fikr bildirildi: "Har qanday siyosiy partiya zamon bilan hamnafas bo’lib, uning o’tkir talablariga javob bergan taqdirdagina siyosiy kuch sifatida yashab qolishi mumkin." Deputatlar korpusi tomonidan ijtimoiy tarmoqlarda rasmiy sahifalar ochish va ularda elektoratning shikoyatlari bo’yicha amalga oshirilgan ishlar natijalarini aks ettirish taklifi qabul qilingani ham buning yana bir yorqin ifodasi bo’ldi. Xuddi shu maqsadda deputatlar va senatorlarning har oyda birinchi o’n kunlikda hududlarga chiqishi hamda fuqarolarning murojaatlari bilan ommaviy tartibda ishlashi xalq vakillarining xizmat vazifasiga kiritildi.

Demokratik o’zgarishlar doirasida fuqarolar va yuridik shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, shuningdek, ijtimoiy, madaniy va ta’lim maqsadlariga erishish masalalari bo’yicha 9200 dan ortiq NNT jalb etildi²⁷. Shu o’rinda "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to’g’risida"gi Prezident Farmoniga ham to’xtalib o’tish joiz. Kuzatishlarimizga ko’ra, ushbu huquqiy hujjat jamoatchilik nazorati subyektlari faoliyatini qayta ko’rib chiqishga katta turtki berdi, aniqrog’i, modernizatsiya fuqarolar va hokimiyat munosabatlarini tartibga solinadigan va shaffof shaklga o’tkazish imkonini berdi.

Yuqorida aytilganlardan quyidagilarni ta’kidlash uchun asos bor:

1. Mamlakatimiz (O’zbekiston Respublikasi) tarixida ilk bor O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo’yicha maslahat kengashi tashkil etildi;
2. Davlat va jamiyatni yanada rivojlantirishning muhim masalalari bo’yicha hamkorlik va fikr almashishning samarali makonini yaratish bo’yicha izchil choralar ko’rilmoqda;
3. Davlat dasturlari va normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda nodavlat notijorat tashkilotlarini jalb etish alohida o’rin tutadi. Jamiyatni modernizatsiya qilishda faol ishtirok etayotgan NNTga davlat tomonidan ko’maklashishning yangi shakllari taklif etilmoqda;

²⁶ Parlamentimiz haqiqiy demokratiya maktabiga, islohotlarning tashabbuskori va bosh ijrochisiga aylanishi kerak. "XXI asr" ijtimoiy-siyosiy gazetasi. 2017 yil 13 iyul 2-bet.

²⁷ Qarang: Uzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 4 maydagi "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari tugrisida"gi PF-5430-son Farmoni. Manba: <https://lex.uz/docs/3721649>.

4. Demokratik mexanizmlarni joriy etish yo'lidagi byurokratik to'siqlarni to'liq bartaraf etish bo'yicha amaliy qadamlar qo'yildi;

5. Ilmiy va ekspert guruhlarida fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha davlat siyosati va uning amaliy natijalari to'g'risidagi jamoatchilik fikrini tizimli o'rganish, umumlashtirish va tahlil qilish mexanizmi fuqarolik jamiyatini rivojlantirish sohasida fundamental va amaliy tadqiqotlarni tashkil etish tashabbuslariga ko'maklashdi;

6. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining ma'muriy markazlarida davlat mulki obyektlari negizida "Nodavlat notijorat tashkilotlari uylari"ni tashkil etish amaliyoti yo'lga qo'yildi;

7. Tarixda ilk bor "Fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga qo'shgan hissasi uchun" faxriy nishoni ta'sis etildi;

8. O'zbekiston Respublikasining "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi, "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi va "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunlariga tegishli qismida hududlarda olib borilgan targ'ibot-tashviqot ishlari davomida ijro organlari va jamoat tashkilotlari o'rtasida yakuniy natijaga erishishga yo'naltirilgan konsensus namoyon bo'la boshladi;

Jamoatchilik fikri va jamoatchilik nazorati o'zlarini avtonom mustaqil elementlar sifatida ko'rsatganda va joylarda ijtimoiy-siyosiy tartibni liberallashtirishning evolyutsion mexanizmiga kiritilganda jamiyatni demokratlashtirish elementlarining yaqqol namoyon bo'lishini ma'lum darajada ishonch bilan ta'kidlash mumkin;

Yuqorida ta'kidlangan nuqtayi nazardan, ilgari nominal shartli xarakterga ega bo'lgan "Jamoatchilik fikri" tushunchasining transformatsiyasini yana bir bor ta'kidlaymiz, u hech qanday sezilarli maqomni belgilamaydi va faqat Sh.Mirziyoyev rahbarlikka kelishi bilan turli shakllarda ishlash mexanizmlari aniq ifodalangan davlat tuzilishining ajralmas elementi sifatida namoyon bo'la boshladi. Mohiyatan, bu "Mening fikrim" platformasi ko'rinishida yakuniy aks ettirish uchun platforma vazifasini bajardi²⁸.

Jamoatchilik nazorati institutining joriy etilishi 2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan uchta banddan iborat asosiy vazifaning kompleks ijrosini ta'minlash, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash, fuqarolik jamiyati institutlarining o'рни va rolini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-yanvardagi PF-5308-son qarori bilan tasdiqlangan Davlat dasturining 34-bandiga asosan "Mening fikrim" maxsus veb-portali tashkil etildi.